

УДК 821.161.1-31“19”

А.А. Висоцький

ЛАДОГА В ПРОЗІ М. СЕМЕНОВОЇ: ХУДОЖНЯ РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА ТА ЇЇ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття перша

Город над нами, на берегу, звался – Ладога.

Имя славное, кто же его не слышал.

М. Семёнова. Лебеди улетают

Ладога (з 1704 року – Стара Ладога, тепер – село у Волховському муніципальному районі Ленінградської області Російської Федерації) в історичних джерелах згадується як одне з найдавніших міст Русі. У п'ятьох із семи найбільш достовірних списків «Повісті врем'яних літ» першим містом, де «сів» запрошений на княжіння Рюрик, названа саме Ладога [19]. Скажімо, в «Повісті врем'яних літ» за Іпатіївським списком про це місто читаємо: «В лѣто 6370 (862) ... И избрашася трие брата с роды своими, и пояша по собѣ всю Русь, и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣе и срубиша городъ Ладогу, и сѣде старѣйший в Ладозѣ Рюрикъ, а другий Синеусъ на Бѣлѣозерѣ, а третѣй Труворъ въ Изборьскѣ» [23, с. 28]. За літописною традицією, в Ладозі Рюрик правив кілька років (два – за Іпатіївським літописом, чотири – за т. зв. Іоакимівським) [23, с. 28-32; 36, с. 110].

Отож, історія Ладоги – невід'ємна частина ранньосередньовічної історії Русі. Це місто давно, з початку XVIII ст., вивчається археологами, істориками, вийшло вже багато історико-археологічних статей, окремих збірників, присвячених Ладозі, в яких її називають «першою столицею Русі», «фамільним володінням перших Рюриковичів», «доменом усіх князів київських та новгородських» тощо. За останні десятиріччя був зібраний величезний археологічний «ладозький» матеріал, який, у сукупності з численними працями істориків

та філологів на ранньосередньовічну тематику, дає можливість дослідникам і митцям виступити зі своїми науковими й художніми концепціями-інтерпретаціями важливих, взаємопов'язаних проблемних історичних питань, навколо яких і посьогодні не вшухають суперечки у професійних колах і на теренах широкого читацького загалу. Це, зокрема, питання про шляхи й характер виникнення міст на Русі; проблема періодизації й характеру слов'янського розселення на північних землях Східної Європи; питання про роль і характер присутності скандинавів у Східній Європі; питання про темпи, форми й особливості генезису державності на Русі тощо [13].

2013 року в публікації «Викинги Ладogi» журнал «ГЕО» процитував хранителя фонду археології Староладозького музею-заповідника О. Волковицького: «Докладні розповіді про життя середньовічної Ладogi не зовсім наукові. Наука спирається на факти. Факти – це знахідки, а вони говорять лише про те, що тут жили люди, які носили прикраси або використовували зброю скандинавського типу. Все. Хто були ці люди – скандинави, слов'яни, фіни; якою була організація їхнього суспільства – це вже фантазії» [18]. Однак, як відомо, «де не можуть суттєво допомогти літописи й розкопки, може допомогти поезія...» [22, с. 60].

Творчість М. Семенової – один з прикладів, де «літописи», «розкопки» й авторська «поезія» вдало зійшлись у рамках тієї тенденції в розвитку художньо-історичного жанру, біля витоків якої перебував Вальтер Скотт. Йдеться про гармонізацію макро- й мікроісторичних підходів до показу соціального буття, прагнення до зображення історії як у її основних проявах (загальнопоширених традиціях, звичаях, речовому середовищі тощо), так і на рівні звичайної, пересічної, але в той же час самобутньої людської особистості з її історично детермінованим і водночас унікально-індивідуальним сприйняттям життя.

Як відомо, правда в художньо-історичній прозі є не механічною сумою, а рівнодіючою наукового та мистецького шляхів досягнення минувшини. Образ минулого в творах М. Семенової не розділяється на окремо історичну складову (авторська концепція епохи) та на окремо естетичну складову (особливості, скажімо, авторського

стилю). Поза художньо-історичним текстом, без таких його маркерів, як характер, конфлікт, сюжет, стильові ознаки тощо, не можна вирішити питання про специфіку ідейно-естетичної концепції твору. І в той же час слід пам'ятати про те, що вагомою складовою авторської концепції є також історико-культурне тло сюжетних подій.

Повісті М. Семенової «Ведун», «Пелко и волки», «Лебеди улетают», романи «Валькирия», «Лебединая дорога» та «Меч мёртвых» (у співавторстві з А. Константиновим) при всьому розмаїтті дійових осіб, при всій багатоподієвості, своєрідності просторово-часового охоплення естетично «моноцентричні», оскільки їхні сюжетні лінії так чи інакше пов'язані з Ладогою. Йдеться у «Ведуне» про долю колишнього кметя князя Вадима або в «Пелко и волках» про життя іжорського хлопця-полоняника, говориться в повісті «Лебеди улетают» про сімейні клопоти усмаря Добрині чи у «Валькирии» про дружинне братство варягів Мстивоя Ломаного, висвітлюються в «Лебединой дороге» нелегка путь на схід переселенців з Норвегії або звивисті життєві тропи венда Страхині в романі «Меч мёртвых» – все це виявляється так чи інакше пов'язаним з діяльністю ладозького правителя Рюрика.

Констатуючи, що поетико-історіографічний аналіз побутово-повсякденних подробиць життя міста – річ непроста, однак правомірна й потрібна, розумію, що в межах навіть кількох публікацій неможливо репрезентувати повну картину всіх культурно-побутових характеристик письменницької Ладоги. Тому обмежуся лише деякими спостереженнями над історико-культурним фоном у «ладозьких» творах нашої авторки, розглядаючи цей матеріал як такий, що доповнює, уточнює та коригує висновки нечисленних дослідників прози М. Семенової [37; 1] і не претендує ані на безспірність методики, ані на беззаперечність узагальнень і висновків.

* * *

На момент розвитку дії у творах М. Семенової, середину IX ст., «городу Ладоге, люди сказывали, тогда минул уже век» [31, с. 400] (у романі «Меч мёртвых», наприклад, пролог датовано осінню 861

року). Давно відомо, що найстаріше поселення, яке за способом забудови, кількістю будівель та їхніх жителів скоріше нагадувало садибу [13], виникло тут близько 753 року на одному з підвищень поблизу вливання річки Ладожки у ріку Волхов (у давнину – Мутна). «Народ в этих краях жил незнамо с каких времен. Тут никаких «пустынных волн» не было – все было заселено...», – погоджується з науковцями письменниця в одному з інтерв'ю [17].

Розташована в місцевості зі своєрідним кліматом, Ладога зустрічала прибульців несподіваними погодними умовами. «И что бы не стоятъ бабѣму лету, тѣплому да погожему? Ревун месяц на свете! Ан нет. Отколь ни возьмись, напоззла ещѣ с вечера уже вовсе зимняя туча, да завалила всё вокруг снегом: и корабли на реке, и серую деревянную крепость над кручей, и площадь-торжище на берегу...», – тонко відчуває переміни клімату ще вчора вільний словенин Тверд, якого тепер збираються продати на рабському торговищі в Ладозі [31, с. 397]. Відповідність колориту природи настроєві героя пояснюється тим, що М. Семенова зазвичай не створює самодостатніх пейзажних картин, а малює конкретно-суб'єктивне їхнє сприйняття певною особою, подає свої краєвиди крізь сприйняття того чи іншого героя. Пейзаж у повістях і романах М. Семенової доповнює психологічне портретування персонажів.

Подекуди природа замальовується авторкою безпосередньо, однак у письменниці немає розлогих і детальних описів. Свою Ладогу М. Семенова показує читачеві, явно захоплюючись картинами суворої північної природи і прагнучи кількома простими, скупуватими штрихами передати загальний настрій пейзажу: «Белая дорога реки, стиснутая заледенелыми кручами, уходила вдаль, в мгlistую морозную дымку. По верху обрывов неподвижными стражами стояли одинокие великаны-сосны, а внизу, заметённые по макушки, дремали в голубых перинах заросли ольхи, по которым самую реку называли иногда Вольховой... И розовыми столбами возносились в звенящее безоблачное небо дымы из невидимых отсюда, с реки, ладожских домов! И стояло над ними далёкое солнце в морозном венце негреющих прозрачных лучей!» [31, с. 424].

* * *

У топосі Ладоги помітну роль відіграє ріка Мутна (Волхов). Ладога М. Семенової – передусім місто на річці. Герої письменниці потрапляють до Ладоги річковим шляхом – Тверд з повісті «Лебеди улетают», Звениславка з роману «Лебединая дорога», Харальд з роману «Меч мёртвых». З самого початку свого існування на стику морського і континентального простору Ладога слугувала перевалочним пунктом на шляху із «замор'я» вглиб материка. Морські кораблі тут вже не потрібні, їм не здолати волховські пороги, розташовані за 9 км від Старої Ладоги вгору за течією. Лише тут, на території між бурхливим Ладозьким озером, яке в давнину сприймалося як залив Варязького (Балтійського) моря, і волховськими порогами є годяща стоянка для великих суден – устя річки Ладожки, лівої волховської притоки. Тут відбувалося перевантаження з морських на плоскодонні річкові судна, адже йти далі по озерно-річковим системам під парусом було непросто, пересувалися в основному на веслах (або везли товар на саях) [27, с. 72; 14; 10, с. 41].

Мешканці Ладоги добре знали прибульців з різних сторін світу. У повісті М. Семенової «С викингами на Свальбард» Оттар з Північного Мера в Норвегії веде мову про такого собі Вагна з норвезького узбережжя Вік, який ходив зі своїми людьми «торговать в Гардарики, в город Альдейгьюборг» [34, с. 112] (Альдейгьюборгом іменують Ладогу саги). Бували там і гості з Данії [9, с. 192]. У романі «Меч мёртвых» бачимо, як своїм культурним багатоголоссям вражає Ладога дана Харальда: «Стольная Ладога была большим городом, никак не меньше Роскильде... ..Как выяснилось, люди в городе обитали самые разные: словене, финны, венды, выходцы из Северных Стран и еще каких-то краев...» [30, с. 129].

Зі свого боку, ладозькі люди, як пригадує Неждан Воєнежич з «Ведуна», з різною метою часто навідувалися «на варяжское побережье – в Аркону и Колобрег, на остров Готланд и в свейский город Бирку» [29, с. 388]. Про зв'язки слов'янських купців з таким великим торговельним центром, як Бірка, йдеться і в романі «Лебединая дорога»: «Здесь самые отчаянные викинги вкладывали в ножны

мечи и превращались в мирных торговцев. Здесь встречали людей с далёкого Востока, темнолицых, с завитыми или выкрашенными бородами, в странных одеждах; бородатых южан с крестиками на загорелых шеях и с золотом в кошельках; вендов из Юмны и Старграда в узких змееподобных лодьях-сnekках, за которыми не могли угнаться драккары; и словен, никогда не расстающихся с оружием, – из Ладogi, из Нового Града...» [32, с. 171-172].

Простягалися шляхи ладожан і ще далі на північ, в країну урманів-норвежців. Наприклад, збирається торгувати з заморським людом герой повісті «Лебеди улетают» Тверд: «– ...Урмане-то домой собираются. Нас, княжьих, с собой зовут, торговыми гостями быть просят... Так что готовь, Добрыня, товары какие ни есть! С ними пойдю – любопытно мне посмотреть, что там за земля такая Урманская, что за народ!» [31, с. 442].

Саме з Ладogi, з т. зв. «Верхньої Русі», «свої ще в першій половині IX століття просувалися далеко на південь» [9, с. 190]. З Балтійського моря річкою Нева йшли у Ладозьке озеро, затим по Волхову в Ільменське озеро і далі по Ловаті до волокових шляхів на Дніпро. По Дніпру виходили у Чорне море й пливли до Царгороду. «Урманин» Олав («Лебеди улетают»), зустрівши на ладозькому торжищі свого земляка Гуннара, повідомив, що бачив його корабель у далекому Кенугарді (так скандинави називали Київ): «Те люди вроде неплохо там торговали, а потому, может, и ныне ещё назад не собрались...» [31, с. 399].

Отже, для населення Ладogi IX ст. характерною постаттю був купець. За певних обставин він легко перетворювався у воїна – легкого на підйом озброєного учасника грабїжницьких походів водою або суходолом, шукача легкої наживи, готового ризикнути своїм майном і товарами. Археологічний матеріал курганних поховань Русі та Скандинавії свідчить про те, що атрибутами купця, частого гостя в Ладозі, були меч, бойовий топір чи спис [8, с. 365-366; 6, с. 397-398]. У «Сазі про Олава сина Трюггві» про такого торговця-вікінга читаємо: «Одного чоловіка з Віка звали Лодін. Він був багатий і знатний родом. Він часто їздив у торговельні поїздки, але іноді ходив і

у вікінгські походи. Якось улітку Лодін вирушив у торговельну поїздку в Східні Країни. Він приїхав у Країну Естів і торгував там усе літо» [35, с. 132].

Такі люди, як Лодін, завжди цікавились у Ладозі зброярськими крамницями. Дані розкопок міста свідчать про використання тут різних видів озброєння – залізних сокир, наконечників списів, дротиків та стріл, кольчуг. Один з героїв М. Семенової «к оружейникам забрался и тут будто прозрел. Загляделся, залюбовался! И было чем. Купцу, да в пути дальнем, без оружия куда? Стояли тут широкие копы на хороших древках и крепкие луки в рост человека. Стрелы – аршинные, с тяжёлыми коваными головками, такая прошьёт и дальше полетит с прежним посвистом... Клёпаные шеломы и боевые ножи, что носят за сапогом. И ещё страшные мечи с длинными блестящими лезвиями, с черенами простыми и в узор: такими не замахваются шутя, такими если уж рубятся, то насмерть...» [31, с. 404].

У купців, в той час, коли вони самі постійно перебували в роз'їздах, проникаючи зі своїми різноплемінними загонами у найвіддаленіші куточки Євразії, в Ладозі були свої будинки, подвір'я, сім'ї, тобто постійне місце проживання. Товариства заморських торговців могли мати й місця зберігання товарів [3, с. 49-51].

1973 та 1981 року загін Староладозької археологічної експедиції під керівництвом Є. Рябініна розкопав залишки досить великої будівлі, які відносяться до кінця IX – початку X ст. Під час сезону розкопок 2002 року було відкрито ще одну схожу будівлю – частини купецького дому-гуртожитку розміром 10 x 16 м у плані, датованого другою чвертю X ст. У її центрі було огнище, а головний зал був обнесений надвірною галереєю. Тут виявили, в тому числі, торгову партію бусин – понад дві тисячі, інші предмети й витвори, які свідчать про торговельні зв'язки Ладого, де проживали не лише місцеві, а й іноземні, в тому числі східні купці [11].

Купецькі «готелі» бачить корел Пелко з повісті «Пелко и волки», спостерігаючи ладозький берег: «Ясно виден был речной берег-торжище и корабли, вытащенные на сушу. Корабли показались Пелко бесчисленными, и немудрено: в роду Шуки меньше было кожаных

охотничьих лодок, чем здесь – добрых морских судов!.. Пестрели вблизи них раскинутые палатки, вились дымки над заросшими крышами громадных гостиных домов: их выстроили себе торговые ватаги, ходившие сюда из года в год» [33, с. 280].

Побудову таких домів – як своєрідну «професійну» рису купців-русів – засвідчують письмові джерела. Можливо, саме такі рублені будинки північних торговців-русів, розраховані на 10-20 чоловік, спостерігав на берегах Волги у 921–922 рр. багдадський мандрівник Ібн-Фадлан [27, с. 93]. У нього читаємо: «Вони прибувають зі своєї країни й причалюють свої кораблі на Атилі, – а це велика ріка, – й будують на її березі великі будинки з дерева. І збирається [іх] в одному [такому] домі десять і двадцять, – менше чи більше. У кожного [з них] лава, на котрій він сидить...» [12, с. 142].

Дослідники припускають, що подібні доми будувалися у VIII–X ст. в різних місцях Східної Європи – на великих річкових торговельних маршрутах, вони різнилися за своїми конструктивними особливостями й належали різним етнічним групам [21]. Відомий археолог Г. Лебедев побачив у «великих будинках» скандинавські прикмети, які пізніше продовжуватимуться у північноросійській традиції [16, с. 210]. Ймовірно, до подібного «скандинавського» дому, зведеного прибульцями-гетами з острова Готланд, і завітав уже згадуваний корельський хлопець («Пелко и волки») [33, с. 336-337]. Іншими словами, М. Семенова солідаризується з тими археологами, які інтерпретують залишки деяких величезних ладозьких будівель як помешкання для торгових артілей.

Детальніше ознайомитися з особливостями купецьких будівель у Ладозі пропонується в романі «Меч мёртвых» на прикладі умов життя знаного «в веских, ижорских, чудских, мерянских лесных деревнях» торговця Кишені Писка: «...Кишенин двор был изрядно просторен» [30, с. 311, 318], а його будинок «был столь велик и обширен, что куда там даже просторной дружинной избе. Широкою кровлю поддерживали столбы с могучими развилинами наверху. Между ними теплились длинные очаги, а всю дальнюю часть хоромины занимали большущие бочки. Умный Кишеня хранил в этих бочках

все нажитое и все товары, все, чем был богат. В Ладогe строились из соснового леса, редкое лето завершалось без пожара, малого хотя бы. Только ведь для того, с кем приключился этот малый пожар – все равно что город дотла! Ну и загорись такой дом, как у Кишени, – мыслимо ли спасти неподъемные сундуки, вовремя все повытащить из ларей? А бочка, она бочка и есть. Повалил быстренько набок да покати́л себе вон.

Огромный гостиный дом с его дощатыми стенами укрывал хозяйское добро от дождя, но отнюдь не от зимнего холода. Несмотря на очаги, внутри было почти так же стыло, как и снару́жи. <...>

Стол был обширный. Все Кишенины люди усаживались за него, когда возвращались домой из удачной поездки или, наоборот, просили у покровителя-Волоса прибыльного торго́га и счастья в дальнем пути» [30, с. 313-314].

Купці-воїни, пов'язані з далекою торгівлею, користувалися покровительством князівської влади, сприяючи накопиченню багатства в руках правителів та їхньої дружини. Діяльність купців налагоджувала комунікації між віддаленими й відокремленими людськими спільнотами – і між народами майбутньої Русі, і між Руссю та сусідніми державами [3, с. 49-50]. Купцям вкрай невідгідним був конфлікт між місцевими можновладцями. Одним торговців, хто спробував докласти максимальних зусиль, аби помирити князів Вадима і Рюрика, був вищезгаданий «почтенный купец Кишениа Пыск. Он приезжал в Ладугу каждую осень и здесь зимовал, торгуя у корелы и чуди бобров и черных лисиц за ткани и хлеб. Люди говорили, будто без него у Рюрика с князем Вадимом вряд ли обошлось бы без крови. Оно и понятно – какому купцу нужно немирье, делающее опасными странствия! Однако понятно и то, что не всякий ...попробовал бы развести грозных князей. Кишениа попробовал. И возмог. Человеку робкому, да с плохо подвешенным языком, не бывать справным купцом» [30, с. 132].

* * *

Торжище в Ладозі було сезонним. Чим ближче до зими, тим на ньому, відмічає М. Семенова, «день ото дня делалось всё скучнее.

Пришлые гости давно уже разлетелись всяк в свою сторону и ныне хвастались прибытками да покупками, сидя у родного огня. Только ближние леса ещё высылали охотников, чудских да корельских, – менять воск, мясо, ягоды на железо и хлеб» [33, с. 345]. Бажаним товаром були хутра, які в Ладоду доправляли мешканці північних хащів. З повісті «Пелко и волки» дізнаємося, що герой твору живе в Ладозі в свого одноплемінника, «торговца Ахти, в пустой клетки, которой предстояло заполниться мягкой рухлядью лишь зимой, когда придут со своих ловищ светлоглазые чудские охотники» [33, с. 333].

Однак більшу частину року торжище було центром ладозького життя. «...Куда ещё идти в Ладогe, если ...не на торг?», – визнає Тверд («Лебеди улетают») [31, с. 404]. З далеких країв до Ладоди везли монетне срібло, зброю, дорогоцінний посуд, шовк, пряності тощо. Там «продавали, покупали кто что. И пироги, и секиры» [31, с. 398]. «Позолоченные бусы», «дорогие жуковинья», «костяные гребешки» [31, с. 419, 425] – імпорتنі дорогоцінності різними шляхами потрапляли до Ладоди і користувалися популярністю серед місцевих модниць. Саме їм роздає ці намиста й гребінці під час сватання знаний ладозький воїн Ратша («Пелко и волки»): «бусы были зелёные, дорогие, из тех, что продавали на торгу заезжие гости. Да и гребешки оказались один к одному, все резные, чистой белой кости, красивые» [33, с. 284].

Появу гребінців у Північній Європі зазвичай пов'язують із Фрізією, де вони в основному й виготовлялися. Об'єктом активної торгівлі на Балтиці ці гребінці стають уже з VII ст. Але, якщо робити висновки із знайденого в Ладозі археологічного матеріалу, займалися обробкою кістки та рогу і місцеві жителі: велика кількість кістяних гребінців та відповідних заготівок свідчить про експорт цього товару звідти.

Щодо «дорогих бус», якими хизувався Ратша, то, очевидно, завдяки норманам, скляні намиста середземноморського походження (йдеться, в тому числі, про мозаїчні буси) потрапляли до Ладоди водними торговими магістралями – через Скандинавію, а також острів Готланд [2]. На західному узбережжі острова було розташовано

торгово-ремісниче поселення Павікен [20, с. 53], звідки до Ладоги, читаємо у М. Семенової, прийшов якийсь корабель з купцями-гетами, чий візит викликав оживлення серед місцевих чепурух [33, с. 299-300].

Буси з кольорового скла, сердоліку, янтарю, які спочатку везли сюди з Центральної Азії та Візантії, пізніше стали виробляти на місці. Діяльність місцевих майстрів також була пов'язана із привозним янтарем, який масово став надходити до Ладоги в останній чверті VIII ст. [26]. Було виявлено скупчення намистинок – у тому числі скляних, браковані бусини, шматки бурштину, вироби з нього та відповідні заготовки (археологи знайшли понад 10 тис. бус, більшість – зі скла [27, с. 87-89; 26]). Намиста ладозького типу відомі в Болгарії, Угорщині, Чехії, Словачії, Австрії, Польщі, у скандинавських містах і на острові Готланд.

Серед майстрів, які опанували секрет виготовлення намистин, у романі «Меч мёртвых» бачимо молодого Смеяна, сина ладозького коваля. Він не бажав «довольствоваться тем, чего с избытком хватало дедам и прадедам. Все затевал разгадать премудрость далеких земель, посылавших в Ладогу переливчатые яркие бусы. Над ним посмеивались, прозывали «стеклу кузнецом». Но как раз летом у него наконец что-то начало получаться, и потому, как ни рвалось его сердце вослед Вадиму, он не поторопился с ним уходить. Близ Ладоги кое-где родился из-под земли чистый белый песок, а сыщется ли такой у Ильмеря озера – про то ведал один бог Волос, уряжающий земные богатства. Потому Смеян остался в Ладоге...» [30, с. 338]. Свої, власними руками виготовлені намиста, бісер і браслети Смеян продавав мешканцям Ладоги [30, с. 356-357, 370].

Буси в Ладозі використовувались як своєрідна місцева валюта при скупці хутра у лісових мисливців, котре потім на ринках Волзької Булгарії продавали за срібні арабські диргеми – універсальну валюту Північної та Східної Європи раннього середньовіччя. Неждан Воснежич, у минулому ладозький мешканець (повість «Ведун»), подякував за притулок старійшині Ласу, кинувши йому «две рубленные серебряные монеты» [29, с. 382]. У ті часи монети цінилися на вагу і

часто різалися або рубалися на шматки. Тому обов'язковим атрибутом середньовічного купця були не тільки, як уже йшлося, меч, бойовий топір або спис, а й складані ваги з набором гирок [8, с. 365-366].

Під час археологічних розкопок в Ладозі також знайдено деталі човнів і кораблів, інструменти для їхнього ремонту й будування, обробки дерева. Ладозький майстер, який тут працював у т. зв. кузні, виготовляв, у тому числі, заклепки, очевидно, для ремонту північних кораблів. На місцеве суднобудування вказують і залишки корабельних дощок, які використовувалися для покриття мостових [4]. На підставі цих та інших знахідок фахівці роблять висновок про те, що у Ладозі населення несло лоцманську службу, купці тут могли не тільки ставати на відпочинок, а й оснащувати, ремонтувати старі та будувати нові кораблі, взагалі міняти, як уже йшлося, засоби пересування [7, с. 56; 25, с. 220; 20, с. 54]. Очевидно, не відчував себе новачком у цій справі вже згадуваний Неждан Воєнежич, за порадами якого будують «лодью-насад: долблѣнку с бортами, надставленными рядами досок», подібну до тих, які ходили з Ладоги по всій Балтиці. «— Ты ведь ладожский, Неждан Воєнежич, — звертається до героя М. Семенової відун Брати́ла. — Кораблей, мыслю, видал поболее меня» [29, с. 388, 385].

Проживали у місті й умілі шевці (до нашого часу дійшли чоботарські колодки). Ладожани користувалися м'яким шкіряним взуттям. Одним з ладозьких умільців у цій галузі показаний у М. Семенової Добриня («Лебеди улетают»): «А во дворе у Добрыни стояли под навесом большие чаны. — спостерігає секрети ремісничої майстерності (які теж підтверджуються археологічно [8, с. 147, 149-152; 6, с. 269-270, 294; 5, с. 103-106]) раб Добрині Тверд. — Четырѣхугольные, сбитые из толстых колотых плах, плотные, что добрые бочки. В первом чане известь да зола отъедали от шкур волос и жир. Во втором — уже отскоблѣнные кожи вымягчались в квасе, а когда в киселе. В третьем — подолгу томилась пересыпанная дубовым да ивовым корьѣм, приучались быть крепкими, прочными, не боятся воды! А ещѣ — мять, маслить, резать, шить, раскрашивать, околачивать! <...>

Нікогда кожемяка не сидит праздно. Приходит осень – забивают скот и волокут усмарю во двор шкуру за шкурой. <...> Знай поворачивайся – скобли, квась, разминай... не поспишь! А чуть утрёшь пот со лба, глядь, люд во двор идёт по-прежнему: кому ножны, кому тулоколчан, кому сапожки, а кому – мячик забавный сынишке на игру...

Нынче Добрыня разминал, выравнивал деревяшкой уже отмоченные кожи, и я видел, какая это была работа. От подобной работы руки и плечи сперва трещат и жалуются в голос, зато потом наливаются твёрдым железом!» [31, с. 411-412]. Майстерність Добрині як чоботаря добре знана й серед іноземних ладозьких гостей. До нього завітав за новим взуттям північанин Гуннар Сварт.

Завдяки торговим контактам у витворах ладозьких майстрів спостерігається використання елементів різного походження. Під час розкопок знайдено вісім типів взуття. Його зразки VIII–X ст. мають західні аналоги – у містах Дублін, Йорк, Осеберг, Бірка, Міддельбург, Дорестад, Рібе, Єлісенхоф, Хайтхабу, Гросс-Раден [15, с. 59].

* * *

Ладога викликає у героїв М. Семенової подвійне ставлення. З одного боку, юнаків і дівчат з віддалених північних окраїн вражає масштаб, бурхливе життя цього осередку торгівлі. «И был он богат и дивно велик: сто домов, а может, и поболее. И каких домов! Купцы строили их себе вдоль Мутной реки – длинные да широкие, хоть пляши в них под тёплыми земляными крышами, у клетей с товаром. А что не строить, когда мало не весь белый свет ездил через эти места! Торг шёл постоянно. Приехал – ищи соотчичей да поселяйся, и живи себе, пока не надоест. Купцы так и поступали» [31, с. 400-401].

З іншого боку, Ладога – місце численних життєвих трагедій, свідок поламаних людських доль. «А сгорел бы ты, славный город Ладога, и гости эти богатые с тобой заодно!..», – в серцях кидає Тверд з повісті «Лебеди улетают», якого «в славном городе Ладоге» збирається продати на торгу його хазяїн – «урманин» Олав [31, с. 398]. Для таких торговців-вікінгів, як Олав, живий «товар», урівні

з продуктами лісових промислів від фінських або словенських племен, котрі мешкали навколо Ладоги, був головним експортом [24, с. 195].

Ті купці, хто в Ладогу «в'їз на продажу рабынь, селил их вместе с собой. Невольницы должны быть красивы, их не выставляют на злой ветер...» [31, с. 401]. Однією з таких невольниць стала юна Звенислава (роман «Лебединая дорога»). Її викрали в лісі свої ж словени, відвезли на ладозьке невольницьке торжище й «продали за пригоршню сребра немцам-саксам из далёкой рейнской земли» [32, с. 14]. «Ладога вся для неї состояла из лужайки у берега Мутной реки. Торга рабского! – пише про Звениславку М. Семенова. – И купца-сакса, глаз его, когда он её разглядывал, отвязывая кошель...» [32, с. 225].

Там же, на ладозькому торговищі, колись були придбані раби в сім'ї боярина Ждана Твердытича, який пожалів «заморенных тощих мальцов. Привёл домой, приодел, за стол посадил кашу есть подле себя... И вырастил румяных, смешливых нравом парней – двору подпора, а понадобится, и защита» [33, с. 274].

З ісландських саг можна скласти уявлення про те, як відбувалася покупка невольника: «Якось, коли Хаскульд вийшов розважитися з деякими людьми, він побачив чудовий намет осторонь від інших наметів. Хаскульд увійшов у намет і побачив, що перед ним сидить чоловік в одянні з чудової тканини й з руською шапкою на голові. Хаскульд запитав, як його звать. Той назвав себе Гіллі.

– Однак, – сказав він, – багатьом більше говорить моє прізвисько: мене кличуть Гіллі Руський (дослівно: «З Гардів». – А. В.).

Хаскульд сказав, що часто про нього чув. Його називали найбагатшим з торгових людей...

Гіллі запитав, що б він і його супутники бажали купити. Хаскульд сказав, що він хотів би купити рабину.

...Тоді Гіллі сказав, що Хаскульд може пройти ...придивитися...
...одна з жінок сиділа недалеко від стіни, вона була одягнена бідно. Хаскульд звернув увагу на те, що вона гарна, наскільки це можна було розгледіти. Тут Хаскульд сказав:

– Скільки буде коштувати ця жінка, якщо я її куплю?

Гіллі відповідав:

– Ти повинен заплатити за неї три марки срібла.

...Гіллі сказав:

– Ця угода повинна відбутися без обману з мого боку. У жінки є велика вада. Я хочу, Хаскульд, щоб ти знав про неї, перш ніж ми почнемо торг.

Хаскульд запитав, що це за вада. Гіллі відповідав:

– Ця жінка німа. Багатьма способами намагався я забалакати з нею, але не почув від неї жодного слова. І тепер я переконаний, що ця жінка не може говорити.

...Тут Хаскульд сказав:

– ...Візьми срібло, а я візьму цю жінку. Я визнаю, що ти в цій угоді поведився, як слід мужеві, тому що, вочевидь, ти не хотів мене обдурити» [28, с. 269-270].

М. Семенова, очевидно, тримала в пам'яті такий епізод, коли у повісті «Лебеди улетают» змальовувала продаж Тверда в Ладозі: Добрыня «пощупал у пояса кожаный кошель и указал на меня:

– Много ли, гость, просишь?

– Полмарки, – ответил ...Олав и поднял в руке весы.

– А недорого, – порадовался Добрыня и развязал кошель: – Что ж так? Не горбатого ведь продаёшь.

Олав-хозяин положил в чашку гранёные гири.

– Надо мне предупредить тебя, этот мальчишка дерзок и строптив, и не зря я его связал. А к чему он пригоден, это ты сам узнаешь лучше меня.

– Честно торгуешь, – похвалил Добрыня.

Они долго взвешивали серебро, резали пополам тонкие белые монеты» [31, с. 400].

Ладога стала для Тверда територією помсти: юнак все-таки зміг скарати на горло свого кривдника – знатного норманського ватага, який підступно напав на його рідне селище, убив рідних, а його самого продав у рабство [31, с. 398, 403]. Убивство Олава на ладозькому торговищі змушує пригадати епізод помсти з «Саги про Олава сина Трюгві»: «Одного разу Олав син Трюгві був на ринку. Там

було дуже багато народу. Тут він упізнав Клеркона, який убив його вихователя Торольва Вошива Борода. В Олава був у руці топірець, і він ударив ним Клеркона по голові так, що топірець урізався в мозок, і відразу ж побіг додому, і сказав Сігурдові, своєму дядькові, а Сігурд одразу ж одвів Олава в будинок жінки конунга й розповів їй, що трапилося. Її звали Аллогія. Сігурд попросив її заступитися за хлопчика» [35, с. 101]). Як і майбутній правитель Норвегії, словенський хлопець шукає порятунку на князівському подвір'ї.

Література

1. Валитова В. Мифологическая реконструкция истории в творчестве Семеновой. URL: <http://www.elar.urfu.ru/bitstream/10995/24409...iurg> 2014-12
2. Давидан О. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. URL: <http://www.ulfdalir.ru/literature>
3. Даркевич В. Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.). Вопросы истории. 1994. № 10. С.43–60.
4. Джаксон Т. Ладога саг в археологическом освещении. URL: <http://www.ladogamuseum.ru/article/dzhakson/>
5. Древняя Русь. Быт и культура. Москва: Наука, 1997. 368 с.
6. Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, 1985. 432 с.
7. Дубов И. Новые источники по истории Древней Руси. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. 176 с.
8. История культуры Древней Руси. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 1. Домонгольский период. Материальная культура. 484 с.
9. Кирпичников А., Дубов И., Лебедев Г. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени). Славяне и скандинавы. Москва: Прогресс, 1986. С. 189–297.
10. Кирпичников А. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. Вып. I. С. 38–79.
11. Кирпичников А. Первая столица Руси Старая Ладога. URL: <http://www.nasledie-rus.ru>
12. Ковалевский И. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. – Харьков: Изд-во Харьк. гос. ун-та имени А. М. Горького, 1956. – 348 с.

14. Кузьмин С. Ладога в эпоху раннего средневековья (середина VIII – начало XII в.) URL: <http://www.nwae.spb.ru>
15. Кузьмин С. От Скифии к России. URL: <http://www.nwae.spb.ru>
16. Курбатов А. Связи Поволховья с регионами Балтийского моря в VIII – XI вв. по материалам кожевенного ремесла. Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. Санкт-Петербург: Изд-во «Нестор-История», 2006. Вып. 1. С. 54–71.
17. Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. 286 с.
18. Линчевский И. Валькирия. Интервью с Марией Семеновой. URL: <http://www.ozon.ru/context/detail/id/239053/?partner=olmer>
19. Литвинцев Д. Викинги Ладоги. URL: <http://www.geo.ru/puteshestviya/vikingi-ladogi>
20. Мачинский Д. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. URL: <http://www.ladogamuseum.ru/article/machinsky/>
21. Мельникова Е. Балтийская система коммуникаций в I тысячелетии н. э. Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Москва: Индрик, 2010. С. 43–57.
22. Молчанова А. Балтийские славяне и Северо-Западная Русь в раннем средневековье. Дисс. ... кандидата исторических наук. Москва, 2008. URL: <http://russbalt.rod1.org/index.php?PHPSESSID=374f321f4887b0edc616a537e156fd10&topic=1800.0>
23. Панова В. Заметки литератора. Ленинград: Сов. писатель, 1972. 256 с.
24. Повесть врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком). Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с.
25. Пузанов В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкторы. Ижевск: Издат. дом «Удмуртский университет», 2007. 624 с.
26. Пчелов Е. Рюрик. Москва: Мол. гвардия, 2012. 317 с.
27. Рябинин Е. Начальный этап стеклоделия в Балтийском регионе (По материалам исследований Ладоги VIII–IX вв.). URL: <http://www.ladogamuseum.ru/article/ryabinin/>
28. Рябинин Е., Черных Н. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского земляного городища в свете новых исследований. Советская археология. 1988. № 1. С. 72–100.

29. Сага о людях из Лаксдаля. Исландские саги. Москва: Гослитиздат, 1956. С. 253–439.
30. Семёнова М. Ведун. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 367–396.
31. Семёнова М., Константинов А. Меч мёртвых. Москва: ОЛМА-ПРЕСС; Санкт-Петербург: Нева, 1998. 559 с.
32. Семёнова М. Лебеди улетают. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 397–442.
33. Семёнова М. Лебединая Дорога. Санкт-Петербург: Терра–Азбука, 1996. 560 с.
34. Семёнова М. Пелко и волки: Историческая повесть. Семёнова М. Викинги: Сборник. Санкт-Петербург: Азбука – Терра, 1996. С. 255–412.
35. Семёнова М. С викингами на Свальбард: Историческая повесть. Семёнова М. Викинги: Сборник. Санкт-Петербург: Азбука – Терра, 1996. С. 77–212.
36. Стурлусон Снорри. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. 688 с.
37. Татищев В. История Российская. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. I. 502 с.
38. Толкачёва В. Условно-исторические романы М.Семёновой в современной прозе. Известия Волгоград. гос. пед. ун-та, 2012. Филологические науки. Вып. № 11. Т. 75. С. 141–144. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/uslovno-istoricheskie-ro-man-y-m-v-semyonovoy-v-sovremennoy-proze>

Анотація

**А.А. Висоцький. Ладога в прозі М. Семенової:
художня реконструкція життя середньовічного міста
та її історико-археологічний контекст**

У статті розглядаються твори М. Семенової «Лебеди улетают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» тощо, сюжетна дія в яких так чи інакше пов'язана з Ладогою. Публікація є спробою охарактеризувати особливості художньої реконструкції життя ранньосередньовічного міста в її зв'язках з відповідним фаховим досвідом останніх десятиріч, акцентувати увагу на специфіці відбору авторкою історико-археологічних даних для моделювання образів і сюжетних картин. Підкреслюється, що обізнаність М. Семенової у відповідному матеріалі реалізується як у деталізованій різноплановій інформації, так і в бажанні письменниці домогтися відповідності психології персонажів визначальним властивостям історичної епохи.

Стаття може бути корисною при уточненні авторського погляду на події IX ст. у його зв'язках з сучасними науковими версіями про роль і місце Ладоги в східнослов'янській історії, при доповненні різноманітних інтерпретацій конкретної історичної епохи в художній літературі останнього часу.

Ключові слова: художньо-історична проза, ранньосередньовічна Ладога, «прикликання варягів» у художній літературі, актуалізація історії, контекст, авторська концепція, витоки Русі.

Аннотация

**А.А. Высоцкий. Ладога в прозе М. Семеновой:
художественная реконструкция жизни средневекового города
и её историко-археологический контекст**

В статье рассматриваются произведения М. Семеновой «Лебеди улетают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» и др., сюжетное действие в которых так или иначе связано с Ладогой. Публикация является попыткой охарактеризовать особенности художественной реконструкции жизни раннесредневекового города в её связях с соответствующим профессиональным опытом последних десятилетий, акцентировать внимание на специфике отбора автором историко-археологических данных для моделирования образов и сюжетных картин. Подчеркивается, что осведомленность М. Семеновой в соответствующем материале реализуется как в детализированной разноплановой информации, так и в желании писательницы добиться соответствия психологии персонажей определяющим свойствам исторической эпохи.

Статья может быть полезна при уточнении авторского взгляда на события IX в. в его связях с современными научными версиями о роли и месте Ладоги в восточнославянской истории, при дополнении разнообразных интерпретаций конкретной исторической эпохи в художественной литературе последнего времени.

Ключевые слова: художественно-историческая проза, раннесредневековая Ладога, «призвание варягов» в художественной литературе, актуализация истории, контекст, авторская концепция, истоки Руси.

Summary

**A.A. Vysotskiy. Ladoga in M. Semenova's narrative literature:
literary reconstruction of the medieval city life in its historical and
archeological context**

The article reviews M. Semenova's works "Swans fly away", "Pelko and wolves", "Wizard", "Valkyrie" etc., which plots somehow deal with Ladoga. The

publication tries to describe the peculiarities of the literary life reconstruction of the early medieval city in its bonds with the following experience of the past decades, to focus attention on the author's particular choice of historical and archeological data for modelling characters and scenes. It is stressed that M. Semenova's knowledge of the studied material is presented through the diverse detailed information as well as through the writer's desire to achieve the correspondence between characters' psychology and the distinguishing features of the given historical period.

The article can be practical for clarifying the author's view of the events in the 9th century in connection with the modern scientific theories on the role and place of Ladoga in East Slavic history, being extended with various interpretations of the definite historical period in the fiction of the present.

Key words: historical narrative literature, early medieval Ladoga, "calling of the Varangians" in fiction, historical actualization, context, author's idea, Rus origins.

Інформація про автора

Висоцький Андрій Анатолійович – ORCID: 0000-0002-2505-6436; кандидат філологічних наук, доцент загальноуніверситетської кафедри світової літератури та культури Херсонського державного університету; вул. 40 років Жовтня, 27, м. Херсон, 73000, Україна